

رسم المصحف و مصحف نگاری

دکتر محسن رجبی قدسی

www.ketab.ir

سرشناسه: رجبی قدسی، محسن، ۱۳۵۴ -
 عنوان و نام پدیدآور: رسم المصحف و مصحف نگاری / محسن رجبی قدسی.
 مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۸.
 مشخصات ظاهری: ۴۸۵ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۳۵۰-۰۲
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
 یادداشت: کتابنامه
 موضوع: قرآن -- رسم الخط و کتابت.
 موضوع: زبان عربی -- رسم الخط و املا.
 شناسه افزوده: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
 رده دیویی: ۲۹۷ / ۱۵۳
 رده کنگره: BP ۷۳
 شماره کتابشناسی ملی: ۵۷۶۷۶۳۸

بنیاد پژوهشهای اسلامی
 آستان قدس رضوی

رسم المصحف و مصحف نگاری

دکتر محسن رجبی قدسی
 ویراستار: محمد طاهر چهارجوی
 نمونه خوان: مصطفی جلیلیان مصلحی
 حروف نگار: علی برهانی
 طراح جلد: نیما نقوی

چاپ اول: ۱۳۹۸ / ۲۰۰ نسخه، وزیری / بها: ۸۰۰۰۰۰ ریال
 چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵
 تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۰۵۱-۳۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۹	سخن نامر.....
۱۲	مقدمه.....
۱۸	فصل یکم: مباحث پیشین.....
۱۸	خط و سیرتحول آن.....
۱۹	پیدایش خط عربی.....
۲۰	براساس روایت‌های عربی.....
۲۱	برپایه کتیبه‌های نبطی و عربی.....
۲۳	تعریف مفاهیم پایه.....
۲۳	۱. قرآن.....
۲۳	۲. قرائت.....
۲۴	۳. کتابت.....
۲۴	۴. رسم‌المصحف.....
۲۶	۵. ضبط‌المصحف.....
۲۸	فصل دوم: قرائت و کتابت، و جمع و تدوین قرآن کریم در عهد نبوی.....
۲۸	تمهید.....
۲۹	۱. ابلاغ قرآن.....
۳۵	۲. آموزش قرآن به روش سمعی - شفاهی (اقرء).....
۴۰	۳. ترویج قرائت قرآن.....
۵۳	۴. کتابت قرآن با اشراف و نظارت پیامبر اکرم ﷺ.....
۵۵	۵. تشویق به نوشتن قرآن و خواندن از روی مصحف.....
۵۸	۶. آداب کتابت قرآن و تهیه مصحف.....
۵۸	الف) نوشتن با رنگ سیاه بر روی صفحه سفید و پرهیز از هرگونه تزئین صفحه.....
۵۹	ب) تبیین کامل حروف‌ها و کلمه‌ها.....
۶۰	ج) رعایت فاصله لازم میان کلمه‌ها و سطرها.....

۶۰.....	د) درشت نویسی.....
۶۱.....	ه) تجرید قرآن از غیر قرآن.....
۶۵.....	۷. جمع و تدوین قرآن کریم با آموزش و نظارت پیامبر اکرم (ص).....
۶۸.....	کیفیت نزول سوره ها و شیوه تدوین آن ها.....
۶۸.....	الف) سوره های یکپارچه.....
	ب) سوره هایی که واحدهای موضوعی آن ها در پی هم نازل می شد؛ بی آنکه آیه هایی از سوره های دیگر در بین شان نازل شود.....
۷۲.....	ج) سوره های تألیفی.....
۷۳.....	د) جمع و تدوین قرآن در عهد نبوی.....
۸۴.....	۸. نزول قرآن بر هفت حرف: فراگیری زبان قرآن با تصریف کلمه ها، آیه ها و سوره ها.....
۸۵.....	۹. خلفای راشدین و جمع قرآن.....
۸۵.....	مصحف - سیرت علی (ع).....
۹۴.....	جمع قرآن در زمان ابوبکر.....
۹۶.....	شیوه های رفع تعارض و تفسیر قرآن در عهد نبوی.....
۹۸.....	بازخوانی خبر جمع قرآن در زمان ابوبکر.....
۱۰۲.....	هدف ابوبکر از جمع آوری قرائت ها - پیام.....
۱۰۵.....	سرنوشت مصحف گردآوری شده در زمان ابوبکر.....
۱۰۸.....	انگاره جمع قرآن در زمان عمر بن خطاب.....
۱۱۱.....	جمع قرآن در زمان عثمان.....
۱۱۶.....	موضع صحابه در برابر اقدام عثمان.....
۱۲۱.....	منظور از جمع قرآن در زمان عثمان.....
۱۲۶.....	۱۰. تعداد حرف ها، کلمه ها و آیه های قرآن.....
۱۲۸.....	۱۱. مبارزه حجاج با قرائت های تفسیری.....
۱۳۲.....	۱۲. تثبیت قرائات هفت گانه.....
۱۳۸.....	۱۳. میزان اختلاف قرائات سبع.....
۱۴۰.....	فصل سوم: اختلاف مصاحف امصار.....
۱۴۱.....	۱. منابع اختلاف مصاحف امصار.....
۱۴۴.....	۲. مقدار اختلاف مصاحف امصار (نشست گرفته از مصحف های امام).....
۱۴۴.....	جدول شماره ۱: تفاوت هایی که موجب اختلاف در قرائت نشده اند:.....
۱۴۵.....	جدول شماره ۲: تفاوت هایی که موجب اختلاف در قرائت اند:.....
۱۶۱.....	۳. علت اختلاف مصاحف امصار (نشست گرفته از مصحف های امام).....
۱۶۱.....	الف) توزیع قرائت های معتبر در مصحف های امام.....
۱۶۱.....	ب) ضبط و حفظ قرائت های معتبر.....

ج رعایت تطابق با روایت (قرائت) رایج در هر شهر	۱۶۲
د کتابت آگاهانه یا ناخودآگاه هریک از دو قرائت به دلیل یکسانی شهرت و اعتبار آن دو	۱۶۲
بررسی و نقد	۱۶۳
ه اشتباه سهوی استنساخ‌کنندگان مصحف‌های امام در زمان عثمان	۱۶۵
و درج قرائت مشهور در هر منطقه پس از عثمان	۱۶۶
ز عرضه مصاحف امصار بر مصحف امام	۱۶۸
جدول شماره ۳: روایت‌های رسیده از رسم الخط مصحف امام	۱۶۹
۴. عرضه مصحف	۱۷۵
۵. اختلاط رسم الخط مصاحف امصار از سده سوم تا پایان سده پنجم	۱۷۷
جدول شماره ۱: تفاوت‌هایی که تحت تأثیر قرائت‌های مشهور به وجود آمده‌اند	۱۷۸
جدول شماره ۵: تفاوت‌هایی که موجب اختلاف در قرائت نیستند	۱۸۵
۶. ملات‌های تعیین رسم الخط کلمه‌هایی که گوناگون گزارش شده‌اند	۲۲۱
الف) مطابقت با مصحف امام	۲۲۳
ب) مطابقت با متقدم‌ترین رسم المصحف	۲۲۳
ج) موافقت با لهجه عربی حجاز	۲۲۴
د) جمع میان قرائات	۲۲۵
ه) هماهنگی با قواعد مشهور و خوانش سنی در سده سوم	۲۲۵
و) کاربرد یکسان کلمه در بیشتر مصحف‌ها کهن و معتبر	۲۲۶
ز) جواز هر دو رسم الخط	۲۳۱
ح) تندتر در سیاق آیه	۲۳۱

فصل چهارم: قواعد رسم المصحف و علت تفاوت صورت نوشتاری برخی کلمه‌های قرآن با صورت

گفتاری آن	۲۳۳
۱. سبب تفاوت صورت نوشتاری برخی کلمه‌های قرآن با صورت گفته ری آن	۲۳۳
الف) کم‌سوادی کاتبان وحی، ضعف خط و ابتدایی بودن آن	۲۳۴
ب) تحقل قرائات	۲۳۶
ج) اختلاف رسم المصحف به سبب اختلاف معنا	۲۳۷
د) حفظ سنت‌های نگارشی خط عربی متقدم همگام با اصلاح و تغییر تدریجی آن	۲۳۸
۲. واج‌های زبان قرآن	۲۳۹
صامت‌ها (همخوان‌ها)	۲۴۰
مصوت‌ها (واکه‌ها/ حرکت‌ها)	۲۴۱
۳. قواعد رسم المصحف (آیین نگارش قرآن)	۲۴۲
۳-۱. همزه آغازین	۲۴۴
علت ثبت «الف» پس از «لا» در ﴿لَاذْبَحْتُهُ﴾	۲۴۷
کتابت «الف» در ﴿لِشَاي﴾	۲۵۲
نوشته شدن «یا» پس از همزه آغازین برخی کلمه‌ها	۲۵۶
۳-۲. دو همزه در ابتدای کلمه	۲۶۱

- ۲۶۳..... ۳-۳. همزه میانی
- ۲۶۴..... نگارش همزه میانی با «ی»
- ۲۶۸..... نگارش همزه میانی با «و»
- ۲۶۹..... نگارش همزه میانی با «ا»
- ۲۷۰..... نوشته نشدن همزه میانی تسهیل شده، به سبب پرهیز از اجتماع دو حرف هم شکل
- ۲۷۲..... نوشته نشدن همزه میانی به سبب تلفظ نشدن آن در حالت تخفیف
- ۲۷۴..... ۳-۴. همزه پایانی
- ۲۷۸..... ۴-۵. همزه وصل
- ۲۸۰..... ۱. نگارش صامت / ن / با «الف» (= تنوین)
- ۲۸۲..... ۷. نگارش نون تأکید خفیفه با «الف»
- ۲۸۲..... ۳-۸. نگارش صاء / ت / در پایان کلمه های مؤنث با «ت» و «ه/ه» (تای تأنیث)
- ۲۸۵..... ۳-۹. های سکت
- ۲۸۶..... ۳-۱۰. حروف مقطعه
- ۲۸۷..... ۳-۱۱. پیوسته نویسی و الیاس ها
- ۲۹۶..... ۳-۱۲. مصوت های کشیده
- ۲۹۶..... مصوت کشیده / ی / (کسره بلند) / ا /
- ۳۰۰..... مصوت کشیده / و / (ضمه بلند) / واو مدی
- ۳۰۱..... مصوت کشیده / / (فتحه بلند) / الف مدی
- ۳۰۶..... نگارش مصوت کشیده / / با حرف «ی»
- ۳۰۹..... دلیل نگارش مصوت کشیده / / با حرف «ی»
- ۳۱۳..... نگارش مصوت کشیده / / با حرف «و»
- ۳۱۶..... ۳-۱۳. زیادت «الف» بعد از «واو» آخر کلمه
- ۳۱۷..... علت زیادت «الف» پس از «واو»
- ۳۲۱..... ۳-۱۴. مصوت های کوتاه
- ۳۲۲..... نشان دادن مصوت های کوتاه با نقطه های گرد
- ۳۲۶..... نشان دادن مصوت های کوتاه با الف، واو و یای کوچک
- ۳۳۱..... نشان دادن مصوت های کوتاه با افزودن پیوست های کوچک به حرف ها (قرآن خودآوا)
- ۳۳۴..... ۳-۱۵. اِعْجَام
- ۳۳۷..... اعْجَام با نقطه
- ۳۳۹..... اعْجَام با خط کوتاه مورب (سَرک)
- ۳۴۲..... اعْجَام با «رقم»

۳۴۴.....	۴. دیدگاه عالمان درباره ضبط المصحف
۳۴۴.....	۴-۱. جایز نبودن ضبط در مصحف های اصلی و رسمی
۳۴۵.....	۴-۲. استحباب ضبط المصحف
۳۴۵.....	علامت گذاری همه حروف
۳۴۵.....	علامت گذاری حرف های دیرپاب

فصل پنجم: تغییر خط و رسم الخط قرآن و تأثیر آن در حوزه آموزش و ترویج قرآن ۳۴۷

۳۴۷.....	۱. خط کوفی: خط قرآن
۳۵۲.....	تناسبات هماهنگی خط کوفی با زبان قرآن
۳۵۴.....	حرف الفی خط کوفی (جدول شماره ۸)
۳۵۵.....	۲. خط های رایج در کتابت مصحف ها تا زمان تألیف الفهرست (۳۷۷ ق.)
۳۵۷.....	خط مندرج
۳۶۱.....	عوامل جایگزینی خط نسخ در کتابت قرآن
۳۶۴.....	۳. عالمان اسلامی: تغییر رسم المصحف
۳۶۴.....	جواز تغییر رسم الخط به هدف
۳۶۴.....	الف) آسان سازی آموزش و خرد کردن قرآن
۳۶۷.....	قرآن با رسم الخط املائی
۳۷۱.....	ب) اصلاح برخی کلمه ها
۳۷۲.....	بررسی و نقد استدلال های قائلان به جواز تغییر رسم الخط قرآن
۳۷۳.....	۱. «امی» ناظر به سواد یابی سواد پیامبر اکرم است
۳۷۶.....	۲. املا و آموزش حرف به حرف پیامبر اکرم به کاتبان و حو
۳۷۷.....	۳. تأکید بر کتابت «التابوت» مطابق زبان قرآن: عربی مبین
۳۷۹.....	۴. «لحن» به معنای خطای کاتبان نیست
۳۸۴.....	۵. غفلت از هدف آموزش قرآن در سیره نبوی، مهم ترین کاسی دیدگاه قائلان به جواز تغییر رسم المصحف
۳۸۶.....	ممنوع بودن تغییر رسم الخط
۳۹۰.....	توقیفی بودن رسم المصحف
۳۹۱.....	أ) وحی
۳۹۳.....	ب) مقابله و بررسی کتابت
۳۹۴.....	ج) غرائب قرآن
۳۹۶.....	د) نهی از نگارش قرآن از حفظ
۳۹۷.....	نگارش قرآن با الفبای غیر عربی
۳۹۸.....	قرآن بایری

قرآن با خط گرشونی (الفبای سریانی).....	۴۰۱
۴. خاورشناسان و رسم المصحف.....	۴۰۳
نخستین چاپ قرآن در ونیز ایتالیا.....	۴۰۳
رسم المصحف و تعدد قرائات.....	۴۰۶
نقد ادبی قرآن و رسم المصحف.....	۴۰۷
فصل ششم: مصحف های چاپی مشهور جهان اسلام	۴۱۲
۱. مصحف شبه قازة هند.....	۴۱۵
۲. مصحف بطانی (به خط حافظ عثمان).....	۴۱۷
۳. مصحف امیری (مصری، قاهره).....	۴۲۱
۴. مصحف مدینه منوره (به خط عثمان طه).....	۴۲۷
۵. مصحف ربی.....	۴۲۹
۶. مصحف مهمان اسلامی ایران.....	۴۳۳
قرآن مرکز طبع و نشر راجعه روی اسلامی ایران (کم علامت).....	۴۳۵
نتایج.....	۴۴۲
تصاویر.....	۴۴۵
منابع و مأخذ	۴۵۵
الف) قرآن ها.....	۴۵۵
ب) کتاب ها.....	۴۵۶
ج) مقاله ها.....	۴۸۱
د) کارگاه ها.....	۴۸۵

سخن ناشر

عن عبداللّٰه بن ملاح الهروي قال: سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ:
رَجَمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحَدَنَا، فَقُلْتُ لَهُ وَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟ قَالَ: يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا
وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا.^۱

حمد و سپاس بی حد خداوند بزرگ را تمام کرد که غایت آفرینش انسان را معرفت و عبودیت ذات مقدّس خود قرار داد و فرمود: ﴿مَا خَلَقْتُ الْإِنْسَانَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾.^۲ درود بر پیامبران الهی به ویژه حضرت خاتم انبیاء محمد صلی الله علیه و آله که با تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت، زمینه ساز تحقق این هدف متعالی شد و سلام بر امامان معصوم علیهم السلام، به خصوص عالم آل محمّد، حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام که ستارگان پرفروغ آسمان معرفت و عبودیت اند و راهنمایان بشر در صراط مستقیم معرفت و بندگی، و رحمت خدا بر عالمان و پژوهشگرانی که در طول تاریخ با فراگیری و نشر علوم و

۱. عیون اخبار الرضا علیه السلام ۳۰۷/۱؛ از امام رضا علیه السلام شنیدم که می فرمود: خدا رحمت کند کسی که امر ما را زنده کند. عرض کردم: امر شما را چگونه زنده کند؟ فرمود: علوم ما را فراگیرد و به مردم بیاموزد، که اگر مردم زیبایی های کلام ما را بدانند از ما پیروی خواهند کرد.
۲. ذاریات / ۵۶: «وَجَنِّ وَاَنسَ رَا نِیَافِرِیْدِم مَکْرِبْرَای اَنکِه مَرَا بَیْرَسْتَنَد».

معارف اسلامی به احیای امر امامت و ولایت پرداخته و مردم را با زیبایی های فرهنگ اصیل اهل بیت علیهم السلام آشنا ساخته اند.

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی بر اساس نگاه ژرف تولیت فقید این آستان ملک پاسبان در سال ۱۳۶۳ به دستور معظم له تأسیس شد و با الهام از منویات رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی رحمته الله علیه و دیدگاه های حکیمانه خلف صالح ایشان مقام معظم رهبری، حضرت آیه الله العظمی خامنه ای مدظله العالی، و رهنمون های تولیت معزز، با تشکیل گروه های پژوهشی و استفاده از نخبگان حوزه و دانشگاه، در استایء امین نیازهای فرهنگی جامعه و نظام اسلامی و نسل جوان و زائران بارگاه منور رضوی به پژوهش و نشر علوم و معارف اسلامی نبوی و سیره اهل بیت عصمت علیهم السلام پرداخته و به فضل الهی به توفیقات ارزنده ای دست یافته است.

* *

کتابت و جمع و تدوین قرآن هم زمان با اقراء قرآن و با تعلیم و نظارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله انجام شد و مسلمانان با تبعیت از آن حضرت پس از فراگیری شفاهی هر مقدار از قرآن، همان قسمت را با دست خویش مطابق رسم الخط آغازین آن بدون نقطه و اعراب بود می نوشتند و از روی آن می خواندند. در علم «رسم المصحف»، کپی نگارش کلمه به کلمه قرآن که از آغاز نزول تا کنون محکم و استوار باقی مانده است، بررسی و مطالعه می شود. در تحلیل تفاوت صورت نوشتاری برخی کلمات قرآن با قرائت آن - که به سبب ماهیت متفاوت خط و زبان در همه خط های جهان دیده می شود - برخی به اشتباه کم سواد و خطای کاتبان وحی و ضعف خط قرآن (خط کوفی) را مطرح کرده اند؛ در حالی که افزون بر تأثیر پذیری رسم المصحف از سنت های املائی در خط عربی متقدم، گاهی صورت نوشتاری کلمات قرآن تحت تأثیر معنا و سیاق آیات قرار می گیرد و شکل

مخصوصی می‌یابد که قابل تدبیر و شایان دقت است. این نوشتار ضمن توصیف قواعد رسم المصحف و ضبط المصحف و معرفی قرآن‌های مشهور چاپی سده اخیر در جهان اسلام، دلایل موافقان تغییر رسم المصحف و مخالفان را نقد و بررسی کرده است.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
آستان قدس رضوی

www.ketab.ir